

کمک به محرومین، پاسخ به نیاز درونی انسان است؛ اگر چه شدت و قوت میل درونی به خوبی کردن، در همه افراد یکی نیست. علاوه بر این، دستگیری از نیازمندان به عنوان یک وظیفه و امر دینی در متون نقلی به شدت مورد تأکید قرار گرفته است. آنچه که در جامعه اسلامی باید ترویج شود، بخشش داوطلبانه با مختصات دینی و قرآنی آن است. اگر رفتار بخشش داوطلبانه منطبق بر چارچوب دینی نباشد، نه تنها از اجر معنوی برخوردار نیست، بلکه آسیب‌های دیگری نیز با خود به همراه خواهد داشت. در این پژوهش با توجه به ضرورت انطباق کمک‌های داوطلبانه با مختصات دینی و لزوم ارائه برنامه‌های اصلاحی در این خصوص، پس از بررسی آیات قرآن در موضوع انفاق، مهم‌ترین مختصات و بایسته‌ها در بخشش داوطلبانه استخراج و دسته‌بندی شدند. در ادامه برای سنجش وضعیت موجود ۴۷۴ نفر از پنج ناحیه مختلف شهر تهران به عنوان نمونه انتخاب شدند. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که در برخی از ویژگی‌ها، رفتار حاضر انطباق زیادی با رفتار مطلوب دارد و در برخی ویژگی‌ها نیازمند به کار فرهنگی برای اصلاح و یا بهبود هستیم.

■ واژگان کلیدی:

رفتار دینی، انفاق، امر خیر، آسیب‌شناسی، قرآن کریم.

تبیین ابعاد بخشش خیر خواهانه از منظر دینی و بررسی وضعیت موجود

سعید مسعودی پور

پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق^(ع)

masoodipoor@isu.ac.ir

۱. مقدمه

تأکید بر عدالت در ابعاد مختلف به‌عنوان یکی از متعالی‌ترین اهداف جامعه اسلامی، بر جدیت و حساسیت دین نسبت به مسئله فقر و حل آن دلالت دارد. متأسفانه جامعه ما هنوز با پدیده دردآور و زشت «فقر اقتصادی» دست و پنجه نرم می‌کند؛ در حالی که شاخص مبارزه با فقر در آموزه‌های دینی، شاخص سخت‌گیرانه‌ای است^۱ که بدون شک فاصله معناداری بین شرایط حاضر و وضعیت مطلوب وجود دارد. رفع فقر از جامعه اسلامی، هم نیازمند مشارکت اعضای جامعه است و هم نیازمند عزم و جدیت حکومت در مبارزه با فساد، رانت‌خواری و ویژه‌خواری منفعت‌طلبان و جاه‌طلبان.

بخشی از سازوکارهایی که در آموزه‌های دینی برای درمان فقر و بازتوزیع درآمدی ارائه شده است، نیاز به همکاری و مشارکت مردم دارد. بر این مبنا یکی از وظایف حاکمیت سوق دادن آحاد مردم به‌سمت فرهنگی الهی و متعالی است که ضمن بهره‌مندی از آثار فردی، آثار اجتماعی آن در حل مسائل و مشکلات اجتماعی در جامعه دیده شود. اما مشارکت اجتماعی مردم در حل مسئله فقر، از منظر دینی مختصات و ویژگی‌های خاص خود را دارد که آن را فراتر از کمک‌های مادی برده و به‌عنوان یک برنامه تربیتی و انسان‌ساز می‌توان از آن یاد کرد. آنچه که در ادبیات دینی از پرداخت‌های مالی داوطلبانه یاد می‌شود، مفهوم انفاق یا صدقه است و شرایط و ضوابط ویژه‌ای که در متون دینی برای آن ذکر شده، آن را متمایز از امر خیر^۲ و بخشش^۳ کرده است.

به‌طور مشخص این پژوهش در صدد پاسخ به این سؤال است که رفتار مطلوب در حوزه فعالیت‌های خیرخواهانه در کمک به دیگران دارای چه ویژگی‌هایی است و وضعیت رفتاری نمونه مورد مطالعه در این خصوص چگونه است شناسایی این فاصله، مقدمه طراحی برنامه‌های تبلیغاتی برای بهبود وضعیت موجود خواهد بود. انفاق مطلوب از منظر اسلامی دارای مختصاتی است که باید در هنگام دعوت مردم به انفاق به این ملاحظات

۱. در روایتی آمده است که امیرالمؤمنین از مسیری می‌گذشتند که پیرمرد از کارافتاده مشغول گدایی کردن بود. امیرالمؤمنین می‌فرمایند: این چه وضعی است؟ اطرافیان پاسخ می‌دهند ای امیرمؤمنان، این مرد مسیحی است. پس ایشان در پاسخ می‌فرمایند: او را در زمانی که جوان بود به‌کار گرفته‌اید و الان که پیر و ناتوان شده از او دریغ می‌کنید؟ از بیت‌المال به او پردازید: مَرَّ شَيْخٌ مَكْفُوفٌ كَبِيرٌ يَسْأَلُ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا هَذَا قَالُوا يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ نَصْرَانِي فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (أَسْتَعْمَلْتُمُوهُ حَتَّى إِذَا كَبُرَ وَ عَجَزَ مَنَعْتُمُوهُ أَنْفَقُوا عَلَيْهِ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ) (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۶۶)

2. Charity

3. Donation

توجه داشت. در صورتی که رفتار بخشش در جامعه، بدون توجه به این الگوی مطلوب در جامعه رواج یابد، فاقد نتایج اخروی برای فرد بخشنده (سوره بقره، آیه ۲۶۴) خواهد بود. تبعیت از رفتار مطلوب باعث می‌شود افراد از مال پاک و حلال انفاق کنند و این یعنی باید کسب آنها حلال باشد، چرا که در غیر این صورت انفاق آنها مورد قبول واقع نخواهد شد. (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۹۳: ۲۷) همچنین تبعیت از الگوی مطلوب باعث می‌شود تا افراد از مالی که آن را دوست دارند، انفاق کنند (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ج ۴: ۶۱) که باعث رسیدن انسان به مقام بر (سوره آل عمران، آیه ۹۲) خواهد شد.

امر بخشش همواره با دشواری‌هایی همراه بوده است، در حالی که چنین کاری برای کسی که اعتقاد به جهان آخرت دارد، آسان است (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ج ۹۳: ۱۱۵) و این از آثار مثبت تبعیت از الگوی مطلوب است. عدم تبعیت از رفتار مطلوب، آثار منفی دنیوی نیز با خود به همراه خواهد داشت که از جمله می‌توان به خدشه‌دار شدن عزت نیازمندان (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ج ۲: ۳۵۱) و در مواردی تحقیر آنها اشاره کرد. یکی از پیامدهای توجه به رفتار مطلوب، عدم ترس از فقر است. در واقع کسی که ویژگی‌های رفتار مطلوب را داشته باشد، نگران فقر و نداری در آینده در اثر انفاق نخواهد شد. (سوره بقره، آیات ۲۶۸-۲۶۹) بنابراین لازم است چارچوب رفتار مطلوب در بخشش خیرخواهانه شناخته شود و پس از آن میزان انطباق رفتار جامعه (که در پژوهش حاضر نمونه مورد مطالعه بخشی از شهر تهران است) با این چارچوب سنجیده شود تا در نقاطی که ضعف وجود دارد، برنامه‌ریزی لازم برای بهبود انجام شود.

پژوهش حاضر به‌طور مشخص به دنبال پاسخ به دو سؤال زیر است:

۱. رفتار مطلوب در بخشش‌های داوطلبانه و خیرخواهانه از منظر دینی چه مختصات و ویژگی‌هایی دارد؟
۲. رفتار نمونه مطالعه‌شده در مناطقی از شهر تهران در بخشیدن با الگوی مطلوب چقدر فاصله دارد؟

در پاسخ به سؤال اول همه آیات قرآن از ریشه انفاق احصا و بعد از بررسی اولیه برای مشخص شدن ارتباط معنایی با موضوع، ابعاد و ویژگی‌های رفتار مطلوب در امر خیر طراحی و مدل‌سازی خواهد شد. برای پاسخ به سؤال دوم با استفاده از پرسشنامه ساخته‌شده مبتنی بر فاز اول، وضعیت موجود در خصوص میزان انطباق رفتار نمونه مورد مطالعه با الگوی مطلوب اندازه‌گیری خواهد شد.

۲. ادبیات موضوع

۲.۱. معناشناسی انفاق

انفاق از ریشه «نفق» به معنای خروج یا تمام شدن است. انفاق را از آن جهت انفاق گویند که شخص مال را بدان وسیله از دستش خارج می‌کند و یا فانی می‌نماید. راغب آن را لازم و به معنی تمام شدن دانسته است. (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۹۷) همچنین گفته شده است که نفق بر انقطاع چیزی و رفتن آن و همین‌طور پوشاندن و مخفی کردن چیزی و چشم‌پوشی از آن دلالت می‌کند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ هـ. ق: ۲۰۶) برخی نیز انفاق را از نفق به معنای سوراخ و لانه زیرزمینی موش صحرائی دانسته‌اند که دو در دارد و هرگاه کسی از دری خواست او را صید کند از در دیگر خارج می‌شود. وجه مناسبت آن است که انفاق نسبتی به خداوند بی‌نیاز دارد و نسبتی به مخلوق محتاج. (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹: ۱۵۹)

انفاق به معنای تأمین هزینه است، خواه هزینه مالی باشد یا غیر آن و خواه از دست انفاق‌کننده خارج شود یا خارج نشود. آنچه از دست انفاق‌کننده خارج می‌شود مانند انفاق غیر خدا و آنچه از دست انفاق‌کننده خارج نمی‌شود مانند انفاق خداوند که در عین تأمین هزینه دیگران در دست خداست: *وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَ لِعِنَا بَمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ* (سوره مائده، آیه ۶۴) (مصلاهی‌پور، ۱۳۹۱: ۳۲)

انفاق می‌تواند در مال یا غیر آن نیز باشد. همین‌طور می‌تواند واجب باشد یا مستحبی. انفاق واجب شامل انواع زکات و خمس است و انفاق مستحبی در عرف با عنوان صدقه از آن یاد می‌شود. البته این تعبیر عرفی متفاوت با معنای اصلی آن است. «به انفاق تام الاجزاء و صحیح، صدقه گفته می‌شود؛ نه انفاقی که با قصد منّ و اذی یا همراه این دو پدید آید، زیرا در عنوان صدقه قصد قربت مأخوذ است و چنین عملی نمی‌تواند محرّم باشد». (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۱۲: ۳۵۵)

افزون بر واژه نفق و مشتقات آن، قرآن با تعابیر دیگری نیز به این موضوع اشاره کرده است، مانند صدقه یا صدقات (سوره بقره، آیات ۲۶۳، ۲۶۴ و ۲۷۱ و سوره توبه، آیه ۷۹)، زکات با مشتقات آن (سوره مائده، آیه ۵۵)، اعطا (سوره لیل، آیه ۵)، ایتاء (سوره بقره، آیه ۱۷۷ و سوره نور، آیه ۲۲)، جهاد کردن با مال (سوره توبه، آیه ۴۱)، قرض الحسنه دادن به خداوند (سوره بقره، آیه ۲۴۵؛ سوره حدید، آیات ۱۱ و ۱۸)، اطعام (سوره بلد، آیه ۱۴ و سوره انسان، آیه ۸)، رزق (سوره نساء، آیه ۸)؛ همچنین آیات مربوط به پاره‌ای تکالیف مالی، مانند پرداختن زکات (سوره بقره، آیات ۴۳ و ۸۳) یا کفاره (سوره مائده،

آیات ۸۹ و ۹۵) را می‌توان از مصادیق انفاق به‌معنای عام آن دانست. (مصلاهی پور، ۱۳۹۱: ۱۲۵) به‌طور خلاصه می‌توان انفاق را هر گونه خرج کردن دانست که در معنای خاص‌تر دلالت بر هزینه کردن از پول یا غیرپول برای کمک به نیازمندان دارد. انفاقی که شرایط و ویژگی‌های قرآنی را داشته باشد، با عنوان صدقه از آن یاد می‌شود.

۲.۲. انفاق: مستحب یا واجب؟

همان‌طور که گفته شد، مشهور است که انفاق‌ها بر دو دسته‌اند: برخی از انفاق‌ها مانند خمس و زکات واجب بوده و برخی مانند صدقه مستحب به‌شمار می‌روند. غالباً هم ملاک تشخیص اینکه منظور از انفاق در آیات، مستحبی است یا واجب، لحن آیات و سیاق آنهاست. در آیاتی که همراه با تهدید و ترس باشند، این‌گونه گفته شده است که انفاق مورد تأکید آیه انفاق واجب است نه مستحبی. به‌عنوان مثال در تفسیر آیه شریفه ۲۵۴ سوره بقره گفته شده است که انفاق مدنظر در این آیه منحصر به انفاق‌های واجب نظیر زکات است، نه صدقات مستحبی چون با تهدید همراه است و همچنین ظاهر امر اقتضای وجوب می‌کند. (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۳: ۱۰۵) البته برخی دیگر عقیده دارند که این آیه، انفاق واجب و مستحبی را شامل می‌شود.^۱ (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۷۲) تحقق عذاب الهی در برخی از آیات قرآن کریم در مورد کسانی که انفاق نمی‌کنند باعث شده که برخی مفسران، انفاق در این آیات را محدود به پرداخت‌هایی مانند زکات دانسته و انفاقی را که جنبه استحبایی دارد را خارج از معنای اراده شده بدانند. در حالی که انفاق یک امر ساده اخلاقی نیست که هیچ تضمینی برای تحقق یافتن آن وجود نداشته باشد، بلکه مراتبی از آن امری الزامی و قاطع است. چگونه ممکن است کاری که با ترک کردن آن، مسلمان از دین خود خارج می‌شود و مزه طعام بهشت را نخواهد چشید و خدا او را به رو در آتش دوزخ خواهد افکند، غیرالزامی باشد و مسلمان اگر دلش خواست به انجام دادن آن پردازد و اگر نخواست نپردازد؟ در صورتی که دین اسلام برای آن آمده است که راه نجات را در دو زندگی دنیا و آخرت به مردم نشان دهد. انفاق با اشکال گوناگون آن امری است که تا فقر در جامعه اسلامی وجود دارد و نیازمندی‌های زندگی در اختیار همه مسلمانان نیست، عملی کردن آن بر همگان واجب و ضروری است. نیازمندی‌ها، منحصر به قوت شب و روز نیست، بلکه شامل تأمین

۱. همچنین علاوه بر این عمومیت گفته شده است که منظور از انفاق تنها انفاق مالی نیست بلکه انفاق‌های معنوی مانند علم و دانش و امور دیگر را شامل می‌شود. (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۵۸)

معیشت میانگین برای هر فرد یا خانواده در اجتماع اسلامی می‌شود. همه باید خوراک و نیازهای سال را در سطحی مورد قبول در اختیار داشته باشند. (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۶: ۱۳۱-۱۳۰) در هر صورت به نظر می‌رسد قدر متیقن دیدگاه‌ها این است که حدی از انفاق برای رفع محرومیت شدید در جامعه، وظیفه‌ای واجب بر مسلمانان است.

۲.۳. کارکردهای انفاق

از جمله عوامل بقای مسلمانان و اسلام و بر پا ماندن حکومت و جامعه اسلامی این است که اموال و ثروت‌های اجتماع و منابع و معادن و هر گونه منبع درآمد و تجارت، در اختیار کسانی باشد که حق اموال و امکانات و راه صحیح مصرف آنها را بدانند و همواره اموال را در راه کارهای خیر فردی و اجتماعی و رفع نیاز محرومان تا تحقق عدالت مصرف کنند. (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۶: ۲۶) بدون شک کارکرد انفاق از نگاه اسلامی نمی‌تواند منحصر و محدود به رفع نیازهای مادی و اقتصادی مستمندان و نیازمندان جامعه و حفظ نظام اجتماعی باشد. در نگاه اسلامی انفاق می‌تواند کارکرد تربیتی و انسان‌سازی نیز داشته باشد. «فلسفه انفاق انسان‌سازی است زیرا انسان‌ها در سایه گذشت‌ها، بخشش‌ها و ایثارها روحشان روح انسانی می‌گردد». (مطهری، ۱۳۸۷: ۶۸) «ممکن است برخی گمان کنند که انفاق تنها فلسفه‌اش پر شدن خلأهای اجتماعی است و لذا می‌گویند اگر این مسئله را حکومت و دولت به‌عهده بگیرد و با سازمان‌هایی که تشکیل می‌دهد مشکلات فقر و مسکنت را حل نماید، دیگر نیازی نیست که به‌صورت انفاق‌های فردی انجام گیرد. ولی این چنین نیست، یعنی انفاق فلسفه‌اش تنها پر شدن خلأها نیست، بلکه رابطه‌ای با ساخته شدن دارد». (مطهری، ۱۳۸۷: ۶۷) نقش انفاق در فقرزدایی دو جانبه است که ثمرات آن هم شامل انفاق‌گر می‌گردد و هم شامل انفاق‌گیر. انسان‌ها می‌توانند با انفاق کردن و صدقه دادن از گرفتار شدن در دام فقر پیشگیری نمایند و حتی چنانچه دچار فقر هستند، بدین‌وسیله فقر خود را برطرف سازند. (واعظی‌نژاد، ۱۳۸۱: ۲۴۱) انفاق کردن تأثیر مهمی در اصلاح روانی و تربیتی انسان‌ها دارد. همدردی، تعاون، سخاوت و سایر ارزش‌های اخلاقی (واعظی‌نژاد، ۱۳۸۱: ۲۳۷) به‌وسیله انفاق در آدمی رشد می‌یابد. انسانی که انفاق می‌کند، خود را مسئول و پاسخگو نسبت به مسائل پیرامونی خود می‌داند که تقویت این احساس نقش مهمی در قوام و ثبات نظام اجتماعی و انسانی خواهد داشت. بنابراین این‌گونه نیست که انفاقی که شرایط مطلوب رفتاری را نداشته باشد، هیچ اثر

و ثمره‌ای بر آن مترتب نشود؛ بلکه به معنی بی‌اجر بودن اخروی این انفاق و از بین رفتن اثر تربیتی و انسان‌سازی آن است. لذا زمانی که از پیامدهای انفاق سخن گفته می‌شود، همه آثار آن، چه در عرصه دنیوی و چه اخروی، چه فردی و چه اجتماعی همگی باید دیده شوند. اگر به الگوی رفتاری انفاق مطلوب توجه نشود، بخش مهمی از آثار و نتایج این انفاق در جامعه شکوفا نخواهد شد، اگر چه بخشی از آثار آن (مثل رفع فقر نیازمندان) بدون رعایت این ویژگی‌ها اتفاق خواهد افتاد.

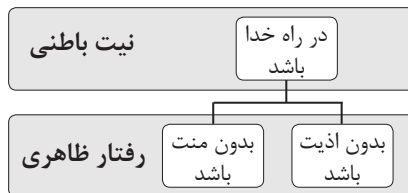
۲.۴. ویژگی‌ها و شرایط انفاق

در آیات قرآن در کنار دعوت به انفاق به شرایط و آداب انفاق صحیح پرداخته شده است که مهم‌ترین آنها بحث نیت و انگیزه درونی افراد است. به‌عنوان مثال آیات ۲۶۲ تا ۲۶۶ سوره بقره به سه ویژگی مهم و ضروری که باید منفقین به آن متصف باشند، اشاره می‌کند که در جدول زیر آمده است.

جدول ۱: ویژگی‌ها و بایسته‌های ضروری انفاق

ردیف	ویژگی‌ها	شماره آیه از آیات سوره بقره
۱	در راه خدا باشد.	۲۶۲ (فِي سَبِيلِ اللَّهِ)، ۲۶۵ (مَرْضَاتِ اللَّهِ)
۲	بدون منت باشد.	۲۶۲ (لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا)، ۲۶۴ (لَا تُبْطَلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ)
۳	بدون اذیت باشد.	۲۶۲ (وَلَا أَذَى)، ۲۶۳ (يَتَّبِعُهَا أَذَى)، ۲۶۴ (لَا تُبْطَلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى)

ویژگی نخست در جدول فوق به نیت باطنی فرد بر می‌گردد. دو ویژگی دیگر در ذیل رفتار ظاهری فرد قرار می‌گیرند که اگر نیت باطنی درست باشد این انتظار هست که رفتار ظاهر نیز اصلاح گردد. به عبارت بهتر اگر فرد منفق واقعاً برای خدا و در راه او انفاق کند، از دو آسیب رفتاری دور خواهد ماند. قرآن کریم هر یک از این دو آسیب را موجب بطلان انفاق معرفی می‌کند.

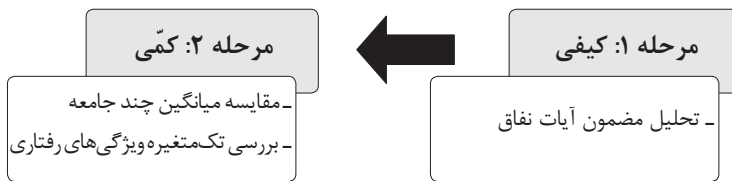
شکل ۱: تقسیم‌بندی ویژگی‌های انفاق

در راه خدا بودن، عدم منت گذاشتن و عدم آزار رساندن از جمله ویژگی‌هایی است که فرد منفق باید به آنها متصف باشد. منّ و «منت» این است که انسان به دلیل احسانی که به شخصی کرده، چشم‌داشتی به او داشته باشد و خیال کند به موجب نیکی و احسانش حقی نسبت به او پیدا کرده است. «اذی» و «اذیت» به این است که انسان به کسی که احسان و نیکی کرده تعدّی نماید. (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۴۴)

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر در دو مرحله به هم پیوسته کیفی و کمی انجام خواهد شد. در مرحله نخست با استفاده از تحلیل مضمون آیات انفاق مورد بررسی قرار گرفته و در مرحله دوم آزمون‌های آماری مختلف برای سنجش وضعیت موجود نمونه مورد مطالعه اجرا خواهد شد. در شکل زیر مراحل انجام تحقیق آمده است.

۱۳۴

شکل ۲: مراحل انجام تحقیق

همان‌طور که در شکل ۲ نشان داده شده است، مرحله اول پژوهش تحلیل مضمون آیات انفاق است. تحلیل مضمون، فرآیندی برای تحلیل اطلاعات کیفی است؛ بنابراین این روش، صرفاً یک روش کیفی همانند دیگر روش‌ها نیست؛ بلکه فرآیندی است که می‌تواند در اکثر روش‌های کیفی، اگر نه در همه آنها، به کار رود. همچنین تحلیل مضمون، اگر این امر مطلوب محقق باشد، امکان تبدیل اطلاعات کیفی به کمی را نیز فراهم می‌نماید. (بویاتزیس^۱، ۱۹۹۸: ۴) به‌طور خلاصه تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳)

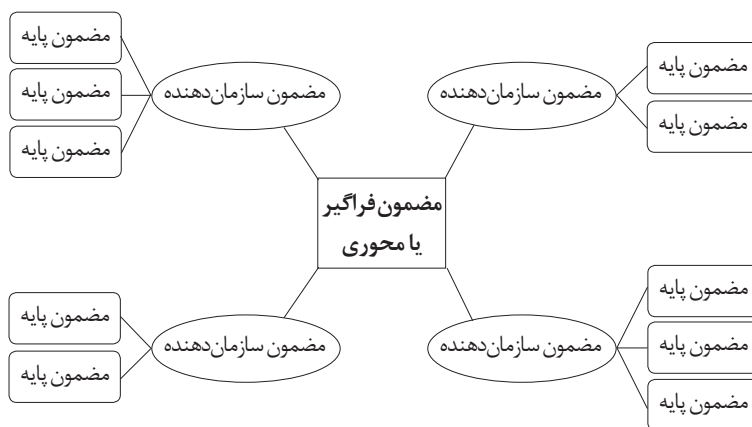
براساس فرآیند اجرای تحلیل مضمون که از جمله روش‌های استقرایی محسوب

می‌شود، مضامین پایه در حوزه معنایی مشترک در کنار یکدیگر قرار داده شده و مضامین سازمان‌دهنده را شکل می‌دهد. در نهایت مضامین سازمان‌دهنده، شکل‌دهنده مضمون محوری است. مضمون، به‌عنوان یک معنای ضمنی که مجموعه‌ای نکات تکراری را سازماندهی می‌کند و پژوهشگر را قادر می‌سازد تا به سؤال تحقیق پاسخ دهد، شناخته می‌شود. (رایان و برنارد^۱، ۲۰۰۳)

بر پایه برخی از منابع، تحلیل مضمون چهار سطح از مضامین را شکل می‌دهد: مضامین توصیفی^۲، مضامین مرکزی^۳ (مرتب دوم، مرتبه سوم) و مضامین اصلی^۴. مضامین می‌توانند مرتب شوند تا سلسله مراتبی را شکل دهند به این‌صورت که مضامین توصیفی در پایه و مبنای یک مضمون محوری در انتها و دو سطح مضامین مرکزی (مرتب دوم، مرتبه سوم) در میان آنها ایجاد کنند. (آتراید - استیرلینگ^۵، ۲۰۰۱)

تحلیل مضمون به روش‌های مختلفی قابل اجراست که با توجه به ویژگی‌های پژوهش حاضر، از روش شبکه مضامین استفاده شده است. شبکه مضامین، براساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان‌دهنده (مضامین به‌دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به‌مثابه کل) را نظام‌مند می‌کند. (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۷۰)

شکل ۳: ساختار یک شبکه مضمونی (آتراید - استیرلینگ، ۲۰۰۱)

1. Ryan & Bernard
2. Descriptive Themes
3. Central Themes
4. Core Themes
5. Attride-Stirling

داده‌های مورد نیاز در بخش کمی، از طریق پرسشنامه جمع‌آوری شدند. از آنجا که حجم جامعه مورد مطالعه مشخص نیست، برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران برای جامعه نامحدود استفاده شد. با در نظر گرفتن $P=0/05$ و در سطح اطمینان ۹۹٪ و مقدار $E=0/06$ حجم نمونه برابر با ۴۵۹ محاسبه خواهد شد. با توجه به محدودیت تحقیق در به‌کارگیری روش‌های تصادفی، با روش نمونه‌گیری دردسترس در پنج ناحیه تهران که از مناطق میانی و تقریباً مرکزی تهران‌اند، از مردم سؤالات تحقیق، پرسیده شد. از میان پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده متوازن با جمعیت مناطق فوق، تعداد ۴۷۴ پرسشنامه قابل استفاده به‌دست آمد که تحلیل‌های آماری بر روی آن می‌شود.

درخصوص مشخصات جمعیت‌شناختی نمونه مورد مطالعه باید گفت ۵۹/۲٪ از پرسش‌شوندگان مرد و ۴۰/۸٪ آنها زن هستند. ۴۹/۸٪ آنها مجرد، ۴۸/۵٪ آنها متأهل و ۱/۵٪ متارکه و ۰/۲٪ آنها همسرشان فوت کرده است. در جدول‌های زیر سطح تحصیلات و نیز دسته‌بندی سن نمونه مورد مطالعه آمده است.

۱۳۶

جدول ۲: سن و تحصیلات نمونه گرفته‌شده

بازه سنی	درصد	سطح تحصیلات	درصد
زیر ۲۰ سال	۵/۹	زیر دیپلم	۱۲/۷
۲۰ تا ۲۹ سال	۴۷/۸	دیپلم	۱۳/۹
۳۰ تا ۳۹ سال	۳۰/۷	فوق دیپلم	۲۳/۶
۴۰ تا ۴۹ سال	۶/۹	لیسانس	۳۷/۳
۵۰ تا ۵۹ سال	۵/۴	فوق لیسانس	۱۱/۸
۶۰ تا ۶۹ سال	۱/۴	دکتری	۰/۲
بالای ۷۰ سال	۰/۶	بدون پاسخ	۰/۴
بدون پاسخ	۱/۱		

در گام اول از آزمون ناپارامتریک برای مقایسه میانگین چند گروه به هم وابسته و زوج شده استفاده می‌شود. همچنین از آزمون فریدمن استفاده شده که این آزمون به آزمون تحلیل واریانس دوطرفه معروف است و همانند آزمون F بوده و زمانی به کار می‌رود که مقیاس اندازه‌گیری حداقل در سطح سنجش ترتیبی باشد. این آزمون مشابه آزمون

کروسکال والیس است، با این شرط که گروه‌های نمونه با همدیگر جور و هماهنگ شده باشند. (حبیب‌پور و صفری، ۱۳۹۱: ۶۹۴) «از آنجا که آزمون فریدمن براساس رتبه‌بندی کردن متغیرها و مقایسه اختلاف این رتبه‌ها کار می‌کند، می‌توان از آن برای رتبه‌بندی متغیرها استفاده نمود. (سبحانی‌فرد و اخوان خرازی، ۱۳۹۴: ۱۷۷)

برای اینکه تحلیل دقیق‌تری از وضعیت موجود نمونه مورد مطالعه داشته باشیم، مناسب است که درخصوص تک تک سؤالات به‌صورت جداگانه آزمونی برای مقایسه با حداقل سطح مطلوب اجرا کنیم. آزمون‌های آماری ناپارامتری برای یک گروه، شامل آزمون‌هایی است که با استفاده از آنها قصد داریم توزیع مشاهده‌شده در یک جامعه را با توزیع نظری آن مقایسه کنیم. به‌عبارتی هدف این آزمون‌ها مقایسه مقدار مشاهده‌شده در یک جامعه با مقدار نظری آن است که یکی از این آزمون‌ها، آزمون دو جمله‌ای^۱ است. این آزمون‌ها برای متغیرهای دو وجهی مناسب‌اند. (حبیب‌پور و صفری، ۱۳۹۱: ۶۲۵)

۴. تحلیل داده‌ها

در این قسمت نتایج مربوط به تحلیل داده‌ها در دو مرحله کیفی و کمی به تفکیک بیان می‌شود.

۴.۱. تحلیل داده‌های کیفی

در مرحله نخست گردآوری داده‌ها با احصای همه آیات قرآن از ریشه انفاق شروع شده است. در قرآن کریم در مجموع ۱۱۱ بار کلمات از ریشه «نفق» آمده است که ۸۶ آیه و ۳۱ سوره قرار گرفته‌اند. البته این تعداد آیات از آنجا که با در نظر گرفتن ریشه «نفق» هستند، شامل آیاتی که در مورد نفاق و منافقین باشند، نیز می‌گردد.^۲ با پیش‌موضوعی و کنار گذاشتن آیاتی که به موضوع ارتباط نداشتند (شامل ۳۴ آیه)، آیات باقیمانده (یعنی سوره بقره آیات ۳، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۵۴، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴؛ سوره آل‌عمران آیات ۱۷، ۹۲، ۱۱۷، ۱۳۴؛ سوره نساء آیات ۳۸، ۳۹؛ سوره انفال آیات ۳، ۳۶، ۴۹، ۶۰، ۶۳؛ سوره توبه آیات ۳۴، ۵۳، ۵۴، ۹۱، ۹۲، ۹۸، ۹۹،

1. Binomial Test

۲. طبرسی در وجه تسمیه نفاق می‌گوید منافق به‌سوی مؤمن با ایمان خارج می‌شود و به‌سوی کافر با کفر و در جای دیگر می‌گردد: علت این تسمیه آن است که منافق از ایمان به‌طرف کفر خارج شده است. (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۹۸)

۱۲۱؛ سوره رعد آیه ۲۲؛ سوره ابراهیم آیه ۳۱؛ سوره نحل آیه ۷۵؛ سوره اسراء آیه ۱۰۰؛ سوره كهف آیه ۴۲؛ سوره حج آیه ۳۵؛ سوره فرقان آیه ۶۷؛ سوره قصص آیه ۵۴؛ سوره سجده آیه ۱۶؛ سوره سبأ آیه ۳۹؛ سوره فاطر آیه ۲۹؛ سوره یس آیه ۴۷؛ سوره شوری آیه ۳۸؛ سوره محمد آیه ۳۸؛ سوره حدید آیات ۷، ۱۰؛ سوره منافقون آیه ۱۰؛ سوره تغابن آیه ۱۶ و سوره طلاق آیه ۷) در سیاق خود مورد تدبر قرار گرفتند. به این شکل که هر سیاق مورد قرائت مکرر قرار گرفته و نکات در قالب مضامین پایه در نرم افزار وارد شدند. اعتبارپذیری به واقعی بودن توصیفا و یافته‌های پژوهش اشاره دارد و عبارت است از درجه اعتماد به واقعی بودن یافته‌ها برای شرکت کنندگان پژوهش و برای زمینه‌ای که این پژوهش در آن انجام شده است؛ به این معنا که آنچه در یافته‌ها و نتایج تحقیق از سوی پژوهشگر ذکر می‌گردد، همانی باشد که در نظر و ذهن پاسخگو بوده است. (عباس‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۲) در پژوهش قرآنی این تعریف به این معنی است که باید تلاش شود تا معنایی که از قرآن در طی پژوهش کیفی فهم می‌شود، منطبق با معنای درست بوده و از نوع تفسیر به رأی یا انطاق (باقری، ۱۳۸۲: ۹۱) نباشد. روش‌های مختلفی برای رسیدن به اعتبار پژوهش وجود دارد که از جمله آنها می‌توان خود بازمینی محقق و استفاده از منابع تأییدگر (عباس‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۳) اشاره کرد. لطیفی (۱۳۹۰) در پژوهش خود به معرفی راهبردهای پژوهش در قرآن برای تحقیقات میان‌رشته‌ای پرداخته است و بیان می‌کند که همانند سنت اغلب پژوهش‌ها باید به اعتبار درونی و اعتبار بیرونی در تحقیقات قرآنی توجه کرد. او از کلمه اتقان برای اشاره به روایی درونی تحقیق قرآنی و از کلمه افاده برای اشاره به روایی بیرونی تحقیق قرآنی استفاده می‌کند. ثبت دقیق مستندات و آیات به‌منظور بررسی مجدد توسط خود پژوهشگر یا خبرگان، ارائه استشادهای روایی و یا سیره و استفاده از کتب تفسیری و بهره‌مندی از نظر خبرگان حوزوی و دانشگاهی از جمله روش‌هایی است که برای اتقان یک پژوهش قرآنی قابل استفاده است. برگزاری جلسات مباحثه علمی، بررسی نتایج اجرای یافته‌ها در عمل به‌طور مستمر و مداوم و اصلاح مدل در صورت نیاز و... از جمله راهکارهایی است که برای موضوع افاده پیشنهاد شده است. با توجه به نکات گفته‌شده، در پژوهش حاضر اعتبار یافته‌های کیفی از طریق مراجعه مستمر به تفاسیر معتبر همچون المیزان و تسنیم و نمونه و عرضه نکات استحصالی از تدبر در کتب تفسیری و نیز کدگذاری مجدد بخش عمده‌ای از پژوهش و بازمینی چندباره کدها و ارتباطات آنها بررسی و تأیید شد.

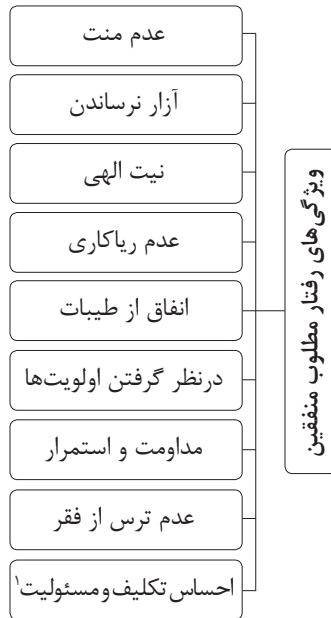
در جدول ۲ نتایج تحلیل مضمون صورت گرفته، آمده است.

جدول ۳: تحلیل مضمون آیات انفاق برای شناخت رفتار مطلوب

مضمون محوری	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
رفتار مطلوب	ویژگی‌ها و بایسته‌های رفتاری در انجام انفاق	جایگزین صدقه‌ای که با منت و آزار باشد: سخن خوب و رد کردن سائل با روی خوش
		اولویت داشتن انفاق پنهان بر آشکار
		استمرار و مداومت بر انفاق
		در نظر گرفتن اولویت‌ها در خصوص گیرندگان انفاق
		انفاق زود و بدون تأخیر
		انفاق فقط با نیت الهی و رضایت او
		برتر بودن انفاق در شرایط سخت و نامطمئن
		عدم ترس از فقر در اثر انفاق
		از آنچه که انسان دوست دارد باید انفاق کند
		کیفیت چیزهایی که انفاق می‌شود
کیفیت چیزهایی که انفاق می‌شود	انفافی که انجام می‌شود، باید به نیکویی و خوب انجام شود.	به هنگام انفاق به سراغ قسمت‌های بی‌ارزش مال نروید
	یکی از حوزه‌های مهم انفاق در جنگ و جهاد است	«انفاق» در برگیرنده تمام مواهب مادی و معنوی
	در مورد چیزهایی که انفاق باید کرد	انفاق اعم از انفاق مالی است و در چیزهای دیگر مثل علم و نیروی جسمانی، مقام، هنر و آبرو نیز هست
	انفاق در مورد هر چیزی که خیر باشد، می‌تواند باشد	لزوم انفاق در راه خدا و برای خدا
نیت و انگیزه انفاق	نیت و انگیزه انفاق	لزوم انفاق همراه ایمان
		ایمان به خدا
ویژگی‌های ایمانی منفقین	ویژگی‌های منفقین در قرآن	ایمان به غیب داشتن
		برپایی نماز به صورت مستمر
		ایمان به روز قیامت
		ایمان داشتن به کتب آسمانی
		مؤمنان
مخاطبان دعوت به انفاق	مخاطبان دعوت به انفاق	بندگان خدا

مضمون محوری	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
رفتار مطلوب	شکل انجام انفاق	انفاق هم به صورت آشکار و هم به صورت علنی
		بعضی از انفاق‌ها باید پنهانی و برخی باید آشکار باشد
		انفاق هم در حالت سختی و هم راحتی
		توجه به اشکال مختلف انفاق و تبلیغ آن
مصارف انفاق	مصارف انفاق	در راه ماندگان
		متصدیان امر جمع‌آوری و توزیع
		مساکین
		فقرا
		آزادی بردگان
		بدهکاران و وامداران
		فقیران عقیف، پاکدامن و آبرودار
		فقرای گمنام و محترم، در اولویت هستند
		نیازمندانی که با اصرار چیزی درخواست نمی‌کنند
میزان انفاق	میزان انفاق	در انفاق، کمیت و مقدار مهم نیست، کم و زیاد، هر دو اجر دارد
		مقدار اضافی از نیازمندی‌های خود را انفاق نمایید
		افراد بی‌پول نیز می‌توانند با عمل و کار خود، به خیر برسند
		اسراف در انفاق باعث فقر و مسکنت می‌شود
		نفی هر گونه افراط و تفریط در انفاق
		در انفاق حد وسط را رعایت کنید
		عفو یعنی واسطه شدن در انفاق

مبتنی بر مدل فوق با توجه به نظر خبرگان و تأکیدی که در آیات قرآن در خصوص شاخص‌ها وجود دارد، مهم‌ترین ابعاد برای سنجش رفتار مطلوب انفاق، طراحی و احصا شد. دلیل محدود شدن ابعاد انفاق مطلوب، رسیدن به مؤلفه‌های اصلی است که امکان اندازه‌گیری و پژوهش میدانی را فراهم کند. در شکل زیر این ابعاد نشان داده شده است.

شکل ۴: ویژگی‌های رفتار مطلوب انفاق

برای اندازه‌گیری ۹ ویژگی فوق، ۱۶ سؤال طراحی شده است که در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول ۴: سؤالات پرسشنامه در تحقیق حاضر

تا چقدر جملات زیر در مورد شما صحیح است؟		
۱	عدم منت	اگر به کسی کمکی کنم (مثلاً پولی قرض دهم) بعدها به طریقی به یاد او آورده و به رُخش می‌کشم.
۲	آزار نرساندن	اگر کسی در خیابان برای گرفتن پول اصرار کند، عصبانی شده و با تندی با او برخورد می‌کنم.
۳	عدم ریاکاری	دوست دارم دیگران از کمک‌هایی که می‌کنم با خبر شوند و به این خاطر از من تعریف کنند.
۴	نیت الهی	اصل کمک کردن به دیگران مهم است و نیاز نیست که انسان برای خدا به دیگران کمک کند.
		همواره، حضور خداوند و ناظر بودن او بر اعمالم را احساس می‌کنم.
		اعتقاد دارم انسان‌ها، روزی جزای تمام اعمال و رفتارهایشان را خواهند دید.

۱. این گزاره از فضای کلی منفقین و ویژگی‌های آنها به دست می‌آید که قرآن کریم از آنها خواسته است نسبت به فقیران و مستضعفین بی تفاوت نباشند و به آنها کمک کنند.

تا چقدر جملات زیر در مورد شما صحیح است؟		
۵	انفاق از طبیعت	کالاهایی (مثلاً لباس یا کفش) که دیگر قابل استفاده نباشد را به نیازمندان می‌دهم.
۶	در نظر گرفتن اولویت‌ها	اگر بدانم افرادی از فامیل و یا همسایه نیازمند هستند، آنها را در اولویت کمک‌های مالی قرار می‌دهم.
۷	مداومت و استمرار	روزانه صدقه می‌دهم.
		همیشه قسمتی از درآمد ماهیانه‌ام را صدقه می‌دهم.
۸	عدم ترس از فقر	به اینکه ممکن است روزی خودم یا خانواده‌ام فقیر و نیازمند شوم، فکر می‌کنم و نگران آن هستم.
		با خود فکر می‌کنم ابتدا باید زندگی خودم را بهتر کنم و زمانی که دیگر نیازی نداشتم، به دیگران کمک کنم.
		در هنگام کمک به یاد می‌آوردم که ممکن است در آینده خودم به این پول نیاز پیدا کنم و از دادن آن منصرف می‌شوم.
۹	احساس تکلیف و مسئولیت	زمانی که فقیری می‌بینم، نسبت به کمک کردن به او احساس مسئولیت می‌کنم.
		تا زمانی که افراد پولدار و ثروتمند هستند، کمک به نیازمندان وظیفه اقشار متوسط یا کم‌درآمد نیست.
		وظیفه اصلی کمک به نیازمندان و فقرا بر عهده دولت است نه مردم.

۴.۲. تحلیل داده‌های کمی

پیش از ارائه نتایج تحلیل داده‌های کمی، لازم است اعتبار ابزار مورد استفاده بررسی شود. برای محاسبه همابستگی درونی ابزار اندازه‌گیری از جمله پرسشنامه‌ها یا آزمون‌هایی که خصیصه‌های مختلف را اندازه‌گیری می‌کند، از آلفای کرونباخ استفاده می‌شود. (سرمد و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۶۹) اگر چه در این پژوهش هدف اندازه‌گیری مفهوم یا خصیصه‌ای نیست، اما از آن جهت که ویژگی‌ها و مؤلفه‌های رفتار مطلوب انفاق را می‌خواهیم مورد سنجش قرار دهیم، لازم است بین سؤالات همابستگی درونی وجود داشته باشد. از آنجا که آلفای کرونباخ به‌دست آمده برابر با 0.708 محاسبه شده است و با توجه به اینکه این مقدار بالاتر از 0.7 است، می‌توان وضعیت پایایی پرسشنامه حاضر را مطلوب ارزیابی کرد. در تحلیل مضمون انجام‌شده، ویژگی‌های زیادی برای انفاق مطلوب مشخص شد. لذا لازم بود تا تعداد محدودتری از آنها که اهمیت بیشتری دارند انتخاب شوند؛ به‌گونه‌ای که این گزینش بتواند نمایانگر مهم‌ترین ویژگی‌ها شود. برای این منظور از نظر خبرگان استفاده شد که در نهایت روایی محتوای پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفت.

در مرحله تحلیل کمی داده‌ها از دو آزمون ناپارامتریک استفاده شده است که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد.

– مقایسه میانگین ۹ ویژگی رفتار مطلوب

برای مقایسه میانگین ویژگی‌های رفتار مطلوب از آزمون فریدمن و کروسکال والیس که از جمله آزمون‌های مقایسه چند جامعه در حالت ناپارامتریک است، استفاده می‌شود. جدول زیر، میانگین، میانه و انحراف معیار سؤالات را نشان می‌دهد.

جدول ۵: میانگین، میانه و انحراف معیار ویژگی‌های رفتار مطلوب

موضوع سؤالات	میانگین	میانه	انحراف معیار
منت نگذاشتن	۴/۵۶	۵/۰۰	۰/۷۸۸
آزار نرساندن	۴/۰۸	۴/۰۰	۱/۰۶۰
عدم ریاکاری	۳/۳۵	۴/۰۰	۱/۵۷۱
ضرورت داشتن نیت الهی	۴/۵۳	۵/۰۰	۰/۸۰۶
احساس دائمی به ناظر بودن خداوند	۴/۱۳	۴/۰۰	۱/۰۵۳
اعتقاد به روز جزا	۴/۶۵	۵/۰۰	۰/۷۸۳
انفاق از کالای طیب	۲/۷۳	۳/۰۰	۱/۴۸۷
رعایت اولویت در همسایه و خانواده	۳/۹۵	۴/۰۰	۱/۱۶۳
صدقه روزانه دادن	۳/۳۵	۳/۰۰	۱/۰۶۰
صدقه به صورت ماهانه دادن	۳/۱۷	۳/۰۰	۱/۳۱۴
نگران نبودن نسبت به فقیر شدن	۳/۰۴	۳/۰۰	۱/۳۹۲
تقدم نداشتن بهبود زندگی فردی	۳/۵۶	۴/۰۰	۱/۱۹۸
عدم ترس از فقر در هنگام کمک کردن	۴/۰۶	۴/۰۰	۱/۰۴۰
کمک به نیازمندان را حق آنها دانستن	۳/۳۹	۴/۰۰	۱/۴۵۱
احساس مسئولیت نسبت به فقرا	۳/۷۲	۴/۰۰	۱/۱۳۲
مسئول دانستن همه اقشار برای کمک به نیازمندان	۴/۲۲	۵/۰۰	۱/۰۸۸
کمک به نیازمندان را وظیفه دولت ندانستن	۳/۵۷	۴/۰۰	۱/۳۶۸

در جدول زیر نتیجه آزمون فریدمن نشان داده شده است. با توجه به اینکه مقدار

Sig کمتر از ۰/۰۵ به دست آمده است، فرض صفر رد شده و نمی توان میانگین نمونه های مورد مطالعه را یکسان دانست.

جدول ۶: نتایج آزمون فریدمن

تصمیم گیری	سطح معنی داری	مقدار کای دو	درجه آزادی	
رد فرض صفر	۰/۰۰۰	۱۰۵۰/۵۵۶	۸	آزمون فریدمن

جدول رتبه بندی میانگین، برای تعیین بالاترین میانگین استفاده می شود. همان طور که در جدول ۷ مشخص است عدم منت و عدم ریاکاری به عنوان یکی از ویژگی های رفتاری انفاق مطلوب، بهترین وضعیت را دارد، در حالی که انفاق از طبیات در پایین ترین جایگاه دیده می شود. همچنین مداومت و استمرار و نیز عدم ترس از فقر از جمله ویژگی هایی هستند که در پایین جدول قرار گرفته اند که این نشان دهنده لزوم توجه به کار فرهنگی در این ابعاد است.

۱۴۴

جدول ۷: رتبه بندی وضعیت موجود در نمونه مورد مطالعه در خصوص ویژگی های رفتار مطلوب انفاق

رتبه میانگین	ویژگی های رفتار مطلوب
۶/۹۵	عدم منت
۶/۸۷	عدم ریاکاری
۵/۶۸	آزار نرساندن
۵/۲۹	رعایت اولویت ها
۵/۲۸	داشتن نیت الهی
۴/۴۵	انفاق از طبیات
۳/۹۵	عدم ترس از فقر
۳/۳۸	مداومت و استمرار
۳/۱۵	انفاق از طبیات

– تحلیل تک متغیره ویژگی های رفتار مطلوب

با توجه به اینکه مقیاس مورد استفاده برای اندازه گیری، طیف پنج تایی لیکرت بوده است،

لازم است نقطه برش^۱، برابر با عدد ۳ به عنوان مقدار میانی در نظر گرفته شود. مقدار نسبت آزمون هم برابر با ۰/۶ تعیین شد. نتایج اجرای آزمون در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول ۸: آزمون تک‌متغیره بر روی ویژگی‌های مطلوب انفاق

محور اصلی	ویژگی مطلوب انفاق	سطح معنی‌داری	تصمیم‌گیری
	منت نگذاشتن	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	آزار نرساندن	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	عدم ریاکاری	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
نیت الهی	ضرورت داشتن نیت الهی	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	احساس دائمی به ناظر بودن خداوند	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	اعتقاد به روز جزا	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
انفاق از طیبات	انفاق از کالای طیب	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
در نظر گرفتن اولویت‌ها	رعایت اولویت در همسایه و خانواده	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
مداومت و استمرار	صدقه روزانه دادن	۰/۰۴۲	رد فرض صفر
	صدقه به صورت ماهانه دادن	۰/۲۹۵	عدم رد فرض صفر
عدم ترس از فقر	نگران نبودن نسبت به فقیر شدن	۰/۲۰۷	عدم رد فرض صفر
	تقدم نداشتن بهبود زندگی فردی	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	عدم ترس از فقر در هنگام کمک کردن	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
احساس تکلیف و مسئولیت	کمک به نیازمندان را حق آنها دانستن	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	احساس مسئولیت نسبت به فقرا	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	مسئول دانستن همه اقشار برای کمک به نیازمندان	۰/۰۰۰	رد فرض صفر
	کمک به نیازمندان را وظیفه دولت ندانستن	۰/۰۰۰	رد فرض صفر

به جز دو سؤال که نمی‌توان فرض صفر را در مورد آنها رد کرد، در بقیه سؤالات فرض صفر رد می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که ۶۰٪ افراد در دادن صدقه در تناوب ماهانه پایین هستند. به عبارت دیگر تنها ۴۰٪ مردم به صورت ماهانه قسمتی از درآمد خود را صدقه می‌دهند. در مورد سایر سؤالات نیز این نتایج حاصل می‌شود: ۹۰٪ جامعه اهل منت گذاشتن به واسطه کار خیر خود بر سر فرد نیازمند نیستند. ۷۰٪ آنها در رابطه با

انفاق چارچوب عدم آزار رساندن به نیازمند را رعایت می‌کنند. در خصوص لزوم داشتن نیت الهی برای انجام انفاق، تنها نیمی از افراد چنین اعتقادی دارند و نیمه دیگر فکر می‌کنند که اصل کمک کردن به دیگران مهم است و اهمیت چندانی برای الهی بودن عمل قائل نیستند. با وجود این ۹۰٪ افراد انتظار ندارند به خاطر کمک‌هایی که می‌کنند مورد تحسین دیگران قرار گرفته یا ریاکارانه دیگران از عمل خیر آنها به نحوی آگاه شوند. ۷۰٪ همواره حضور خداوند و ناظر بودن او را احساس می‌کنند و ۹۰٪ نیز به روز جزا ایمان دارند. ۷۰٪ افراد اگر کالایی دیگر قابل استفاده نباشند، آن را به نیازمندان می‌دهند و به نوعی در انفاق از مال طیب و آنچه که انسان دوست دارد، دچار ضعف هستند. ۷۰٪ نیز نسبت به رعایت اولویت‌ها در بین همسایگان و نزدیکان برای کمک به آنها اهتمام دارند. همچنین ۶۰٪ مردم نسبت به اینکه ممکن است روزی خود یا خانواده‌شان فقیر و نیازمند شوند، نگران‌اند و به آن فکر می‌کنند و ۴۰٪ افراد این گروه فکر می‌کنند که ابتدا باید زندگی خود را بهتر کنند و زمانی که دیگر نیازی نداشتند به دیگران کمک کنند. همچنین ۳۰٪ افراد زمانی که در نظر می‌آورند که ممکن است در آینده به پولی که می‌خواهند صدقه بدهند، نیازمند شوند، از دادن صدقه منصرف می‌شوند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

حل مسئله فقر در هر جامعه‌ای نیازمند مشارکت مردم آن جامعه در کمک به نیازمندان است. از سوی دیگر کشش درونی در وجود آدمی نمی‌تواند او را بی‌تفاوت نسبت به محیط پیرامون خود نگه دارد. بر این مبنای عمل خیر، ریشه در فطرت و سرشت پاک انسانی دارد. ترویج و تکثیر امر خیر و جلب توجه انسان‌ها نسبت به کمک به نیازمندان، یکی از موضوعات مهمی است که در هر جامعه‌ای باید دنبال شود تا یکی از مهم‌ترین آثار آن، یعنی آثار اقتصادی و رفع محرومیت انفاق بیفتد. اما نکته بسیار مهمی که در این خصوص نباید مورد غفلت واقع شود، توجه به بعد فرا اقتصادی و تربیتی است که در موضوع امر خیر وجود دارد. از منظر دینی انفاق و کمک به نیازمندان، تنها یک پدیده اقتصادی نیست، بلکه یک برنامه تربیتی است. از این‌رو، هدف ترویج رفتاری است که بایسته‌ها و شایسته‌های رفتار مطلوب مورد تأکید شارع را داشته باشد.

در این پژوهش با بررسی آیات قرآن و تحلیل آنها، ابعاد رفتار مطلوب انفاق شناسایی شد. بخشی از این مؤلفه‌ها ناظر به شخص انفاق‌کننده و نحوه رفتار او در هنگام انفاق و

برخی دیگر ناظر به موضوعات دیگر نظیر مصارف انفاق و یا چیزهایی است که می‌توان از آن انفاق کرد.

نُه ویژگی اصلی رفتار مطلوب انفاق، براساس اهمیت و اولویت آنها از نظر آیات قرآن انتخاب شدند. این ویژگی‌ها در قالب پرسشنامه‌ای از نمونه مورد مطالعه مورد اندازه‌گیری قرار گرفت و در نهایت عدم منت به‌عنوان بالاترین امتیاز و انفاق از طیبات و انفاق مداوم به‌عنوان کمترین امتیاز رتبه‌بندی شدند. از نتایج قابل توجه در این پژوهش این است که در حدود نیمی از جامعه مورد مطالعه اعتقاد دارند که انفاق لزومی ندارد که حتماً برای رضایت الهی و با نیت خدایی انجام شود. در حالی که ۹۰٪ آنها به روز جزا و قیامت اعتقاد دارند! نیت الهی در هنگام انفاق به‌عنوان یکی از شرایط انفاق در ادبیات دینی محسوب می‌شود که به‌نظر می‌رسد باید نسبت به آن فرهنگ‌سازی لازم، برنامه‌ریزی و اجرا شود. از موانع انفاق که در قرآن کریم به آن اشاره شده است، ترس از فقر است. وضعیت این مؤلفه در نمونه مورد مطالعه، متوسط ارزیابی می‌شود که به‌نظر می‌رسد باید نسبت به آن اقداماتی اندیشید. نکته دیگر توجه به موضوع استمرار و مداومت در انفاق است نه انفاق‌های آنی و لحظه‌ای. صدقه روزانه به‌عنوان بهترین شکل، در وضعیت مناسبی قرار ندارد. یکی از عواملی که تقویت‌کننده رفتار افراد محسوب می‌شود، وجود احساس تکلیف و مسئولیت درونی در آنها نسبت به این موضوع است. تا زمانی که مردم، متولی و مسئول کمک به نیازمندان را خارج از خود و بر عهده دولت و نهادهای حکومتی ببینند، رفتارهای منسجم و فراگیر اتفاق نخواهد افتاد. نتایج پیمایش انجام‌شده نشان می‌دهد که مردم تصور درستی از مسئولیت و نقش خود ندارند و همچنان منتظر اقدام دولت‌اند. لذا عوامل شکل‌گیری این تصویر باید شناسایی شود و نسبت به رفع آنها اقدام صورت گیرد.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه فولادوند.
۲. باقری، خسرو. (۱۳۸۲). *هویت علم دینی: نگاهی معرفت شناختی به نسبت دین با علوم انسانی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). *تسنیم، تفسیر قرآن کریم*. جلد ۱۲. قم: انتشارات اسراء.
۴. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). *تسنیم*. جلد ۲. قم: انتشارات اسراء.
۵. حبیب پور، کرم و رضا صفری. (۱۳۹۱). *راهنمای جامع کاربرد SPSS در تحقیقات پیمایشی (تحلیل داده‌های کمی)*. تهران: لویه. چاپ پنجم.
۶. حرعاملی، محمدبن حسن. (۱۴۰۹ هـ. ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۷. حکیمی محمدرضا و دیگران. (۱۳۸۰). *الحیاه*. احمد آرام. تهران: انتشارات علمی - فرهنگی الحیاه.
۸. راغب‌اصفهانی، حسین‌بن محمد. (۱۴۱۲ هـ. ق). *المفردات فی غریب القرآن*. تحقیق: صفوان عدنان داودی. دمشق و بیروت، دارالعلم الدارالشامیه. چاپ اول.
۹. سجانی فرد، یاسر و مریم اخوان خرازی. (۱۳۹۴). *خود آموز تحلیل آماری پیشرفته با AMOS، LISREL، SPSS*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۱۰. سرمد، زهره؛ عباس بازرگان و الهه حجازی. (۱۳۸۹). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*. تهران: نشر آگاه. چاپ نوزدهم.
۱۱. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*. تحقیق رضا ستوده. تهران: انتشارات فراهانی. چاپ اول.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). *تفسیر جوامع الجامع*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. چاپ دوم.
۱۴. عابدی جعفری، حسن؛ محمدسعید تسلیمی؛ ابوالحسن فقیهی و محمد شیخزاده. (۱۳۹۰). *تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی*. دو فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی. سال ۵. شماره ۲.
۱۵. عباس‌زاده، محمد. (۱۳۹۱). *تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی*. *جامعه‌شناسی کاربردی*. دوره ۲۳. شماره ۱ (پیاپی ۴۵).
۱۶. قرشی، سیدعلی‌اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الإسلامیه. چاپ ششم.
۱۷. لطیفی، میثم. (۱۳۹۰). *روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر*. *اندیشه مدیریت راهبردی*. دوره ۵. شماره ۲. پاییز و زمستان ۱۳۹۰.

۱۸. کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ هـ. ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الإسلامیه. چاپ چهارم.
۱۹. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ هـ. ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار إحياء التراث العربی. چاپ دوم.
۲۰. مصلائی پور یزدی، عباس. (۱۳۹۱). تأثیرات اخلاقی انفاق در قرآن کریم و حدیث. *کتاب مجموعه مقالات انفاق و کمک‌های بین‌المللی*. گردآوری کاووس سیدامامی. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
۲۱. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷). *آشنایی با قرآن* (۲). انتشارات صدرا، چاپ بیست و دوم.
۲۲. مکارم‌شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامیه. چاپ اول.
۲۳. واعظی‌نژاد، حسین. (۱۳۸۱). *آینده‌ای بهتر در پرتو انفاق*. نشر تمنا، چاپ دوم.

24. Attride-Stirling, J. (2001). Thematic Networks: an Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research*. No. 1.
25. Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis & Code Development*. Thousand Oaks: Sage Publication.
26. Ryan, G. W. & H. R. Bernard. (2003). Techniques to Identify Themes. *Field Methods*. 15(1).